

Secesija u Sisku

Željko Sušek

samostalni istraživač u Buju

Izlaganje sa znanstvenog skupa —
72.014(497.1 Sisak)»18/19«

Tijekom 1985. godine realizirana je, kao program kulturno-historijske zbirke Muzeja Sisak, izložba *Secesija u Sisku*. Izložbi je bio podređen opseg i način istraživanja. Obrada izložaka, fotografiranje i legendiranje vršena je i za potrebe muzejske dokumentacije, koja se vodi pri stručnoj knjižnici Muzeja Sisak. Popis objekata s naznakom secesije, od stilski kompaktnih objekata i urbanističkih zahvata, do objekata koji tek u detalju imaju ili naslućuju oznake secesije obuhvatio je sve primjere takve izgradnje na prostoru grada: tzv. Stari Sisak, tzv. Novi ili Vojni Sisak i industrijski dio grada. Zabilježeno je cca 75 objekata, a jedan broj, koliko je to bilo moguće, analiziran je s pomoću fotodokumentacije.

Ovaj pregled graditeljskog inventara obuhvatio je prije svega javni prostor, objekte kakvi su vidljivi iz javnog prostora: trgove, zgrade, betonske i željezne ograde, parkovnu arhitekturu itd., dakle secesiju kao dio gradskog organizma.

POPIS PO ULICAMA

Ulica SSRN br. 16 (vrata), 17, 24, 26,
Ulica m. Tita br. 9, 11 (vrata), 14, 23, 25, 26, 31 (ulazni stupovi), 39 (vrata), 43, 45, 53,
Ulica VI. Majdera br. 2, 4 (neznatno prisutna), 5, 11, 13—15 (zgrade Pučke škole i *Sokolane* — srušeno), 23 (neznatno prisutna), 34, 39, 86 (željezna vrata),
Ulica 29. XI. 1943. br. 4, 7, 10, 20, 30, 34, 42,
Ulica R. Končara br. 11,
Ulica M. Gupca br. 6,
Trg Ljudevita Posavskog br. 5,
Trg Slobode br. 6, 7 (secesijski preuređen *Veliki Kaptol* i zgrada kino *Sloboda*),
Šetalište VI. Nazora br. 8, 9 (vrata dvorišne zgrade), glazbeni paviljon i meteorološki stup u parku),
Obala A. Mihanovića br. 3, 35,
Ulica H. Kikića br. 9,

Na tragu velikih muzejskih projekata-izložbi na temu secesije, autor je pokušao odrediti na primjeru jednog grada, prije svega arhitekture, ali i totaliteta društvenosti, prisustvo ovog stila u njegovoj drugoj krajnosti, daleko od evropskih središta, gdje je secesija egzistirala više malo-građanski nego elitno. Istraživanje je stoga bilo usmjereno ka kvantitativnim metodama i određenju vremenskog protezanja ovog stilskog obrasca, a ne ka koncentraciji njegovih vrijednosti.

Nalazimo da je secesija prisutna preko tri desetljeća i da kontinuirano kao specifična provincijska arhitektura. I na najbanalnijem zanatskom proizvodu možemo potvrditi secesijsku osjećajnost prisutnu u specifičnoj secesijskoj proporcionalnosti, što potvrđuje kreativni doprinos sredine, a ne samo priču o importu.

Ulica VI. Gortana br. 7, 14,
Ulica kralja Tomislava br. 6, 24 (dvije fasade), 30, 32, 34, 48 upravna zgrada tvornice *Šeširka*,
Obala M. Oreškovića br. 74,
Ulica bratstva i jedinstva br. 4,
Ulica I. L. Ribara br. 5, 9,
Ulica I. Milkovića br. 53,
Ulica N. Tesle br. 6, *Jodno kupatilo*,
Ulica J. Kraša br. 6, 22, 46,
Ulica N. Marakovića br. 2,
Ulica P. Markovca br. 16, 18, tvornica *Segestica* (Teslić),
Zagrebačka cesta br. 2, 10,
Ulica 45. S.U.D. br. 9, 44, bolnica (zarazni odjel), 64,
Ulica N. Dimić br. 10, 18, 20,
Obala JNA br. 16, 22,

Ulica Savskih žrtava bb, slične zgrade u tvorničkom krugu Rafinerije i na Ranžirnom kolodvoru Caprag.

Broj stanovnika grada Siska: 1900 — 6 632,
1910 — 7 545,
1921 — 10 361,
1931 — 13 030.

Godine 1903. Stari Sisak ima 306 prizemnica, 91 jednokatnicu i 7 dvokatnica. Novi Sisak: 195 prizemnica, 62 jednokatnice i 2 dvokatnice.

Izložbom je obuhvaćena tiskarska proizvodnja: oprema knjiga, časopisa, razglednica, čestitki, nazivi tvrtki, otisci štambilja i sl. Prikazana su izdanja knjiga i časopisa njemačkog i drugih govornih područja, koja su posjedovali Sisčani, izdanja u Hrvatskoj, te izdanja sisačkih tiskara. Izvjesno vrijeme, u periodu do prvog svjetskog rata, u Sisku su istovremeno djelovale tri tiskare.

Na izložbi je bilo zastupljeno i umijeće kovanja, posebno važne djelatnosti za privrednu povijest grada, a za Muzej Sisak radi obrade *Titove ograde*, tj. ruko-

hvatne ograde koju je Josip Broz izradio kao učenik u bravarskoj radionici Nikole Karasa u Sisku godine 1910. Na desetak primjera ograda i drugih proizvoda od kovanog željeza, prije svega kao inventara arhitekture, pokazan je stilski raspon od cvjetnih motiva do geometrijskih apstraktnih rješenja, ili bolje, tipologija zanatskih proizvoda s obzirom na razvoj stila.

Sve što je dosad napisano o secesiji u Sisku, djelo je dr. Ive Maroevića. U njegovoj knjizi *Sisak, grad i graditeljstvo* (Matica Hrvatska, Muzej Sisak, 1970) središnje mjesto zauzima arhitektura od kraja XVIII. stoljeća do kraja XIX. stoljeća. Tako secesija nije zadobila dovoljno pažnje, a drugo izdanje knjige, koliko mi je poznato, koje je autor htio pripremiti, nije ni ušao u projekt nakon nezahvalne sudbine prvog izdanja. Maroević postavlja jezgru prisutnosti secesije između izgradnje zgrade Suda (1909) i Kotarske oblasti (1913/14), koju je projektirao sisčanin Dionis Sunko, jedini poznati arhitekt koji je djelovao u Sisku (rođen u Sisku 30. IX. 1879).

U traganju za secesijom u Sisku obuhvatio sam sve objekte, bez obzira na arhitektonsku vrijednost i način na koji je secesija prisutna: način obrade žbuke, ornamenta, korištenja keramičkih pločica, konstrukcije krova, obrade stolarije itd. Neke formalne oznake secesije, ili općenito suvremenog graditeljstva, pratio sam i izvan dosadašnjih vremenskih određenja trajanja stila. Nalazim da je secesija, u nedostatku novih kreativnih inovacija i u situaciji loma do tada uobičajenih tokova kulturnog saobraćanja, prisutna preko tri desetljeća. Možemo reći da rješenjima hrani samu sebe i kontinuirano kao specifična provincijska arhitektura (graditeljstvo), s možda jedinim ozbiljnijim arhitektonsko-urbanističkim zadatkom da u prostoru grada dovrši, odnosno, u gradu sa strogo ortogonalnim rasporedom ulica dopuni ono što je ostalo nedorečeno (nedovršeno) u kratkom trajanju dominacije njenih stilskih obrazaca.

Tako se graditeljska (formalna) prisutnost secesije očituje od prvih razgradnji logičnosti klasicističkog ornamenta (npr. lomljenje ornamentnog okvira doprozornika), izmjena u simbolici, unašanje novih detalja na stolariji (umnažanje polja na nadsvjetlu prozora ili vrata), do unašanja cvjetnih motiva, figura alegorija, geometrijskih šara, keramičkih pločica, valovite žbuke na soklu, simetrično ili nesimetrično postavljene lezane s nejednako izvučenim kanelirama, raznih krugova (sunce), traka itd. Ti formalni elementi, a zajedno s njima i korištenje špricane žbuke umjesto tadašnje uobičajene glačene i blijeđene, te armirano-betonske konstrukcije pridonose novoj organizaciji ritmova volumena, i ploha na fasadama, složenosti tlocrta, vertikalnoj organizaciji masa, u kojoj dominiraju karakteristične proporcije izduženih pravokutnih rješenja itd. Novi ritmovi i rasporedi masa naglašavaju središnji dio, ili jedan bočni dio zgrade, uzdižu i lome krovnu masu.

To su vrijednosti u graditeljstvu Siska koje podvlači Ivo Maroević, naglašavajući trenutak kada je se-



100. M. Popović, Vila Mira, 1905.

cesijska arhitektura interijerski opremljen organizam, stilski najujednačenija. Mnogi detalji i oblikovna rješenja traju i dalje, ali kasnije nisu više tako ucjelovljeno prisutni. Ovim putem secesija nastavlja svoju razgradnju, sve do točke kada nema više smisla zgradama pripisivati osobine ovoga stila.

Međutim, dugo trajanje i prisutnost secesije probudila je potrebu sagledavanja njene sudbine daleko od evropskih središta, tamo gdje se neposredno dotičala s *drugim svjetovima*, gdje je egzistirala više malograđanski nego elitno, gdje je ušla u selo, društveno još neprobuđenu snagu. Dapače, trebalo bi proučiti i samu seosku radinost i razlučiti npr. karakterističnu secesijsku floru u cvjetnim motivima veza na ženskoj nošnji Sisačke Posavine, ili npr. odrediti podudarnost boja, koje bi odgovarale secesijskom koloritu (svjetloplava, roza, lila itd.) sa suvremenim prijelazom s domaćeg konca na industrijski ili na svilu.

101. Pučka izgradnja između 1910 i 1920.



Posljednja dva desetljeća donijela su punu afirmaciju secesiji. Za nas su posebno važni muzejski projekti *Secesija na Slovenskom* i *Secesija u Hrvatskoj*. Ovaj drugi projekt nikad nije doživio svoj katalog, koji bi vjerojatno presudno određivao svako daljnje istraživanje i pokrenuo mnoga, vjerojatno tada još preurnjena pitanja. Obje su izložbe iznijele na vidjelo najbolje i najljepše vrijednosti ovog stila na nacionalnom tlu, što je bilo ujedno i određenje prema Evropi i dokazivanje evropskog. Mene je zanimala secesija u njevoj drugoj krajnosti. Osim toga, i Sisak je bio neka vrsta granice, i to višestoljetna granica prema Vojnoj krajini, gdje je *prisutnost Evrope* militaristički osiguravano; i trgovačka granica prema Balkanu, ali i granica sa seljačkim svijetom koji na prijelazu stoljeća kao da nije bio Evropa u tada važećem civilizacijskom smislu i koji je vapio za svakom zrakom prosvjete.

Prvo što je bilo bitno učiniti da se pristupi istraživanju bilo je odbacivanje vrijednosnog suda i upotrebe kvantitativnih metoda jednostavnog nabiranja.

Određeni tip dekoracije u jednom trenutku gotovo u cijeloj Evropi prepoznamo kao secesijski. To je opći stilski kontekst. Drugo, što je važno istaći, i što prati kao bitno svu izgradnju sa secesijskim obilježjem, odnos je umjetnika i obrtnika. Znamo da su u to vrijeme takva udruženja brojna i da su se neka dugo održala (Bečka radionica umjetničkih obrtnika 1903—32). Pomasovljivanje i industrijalizacija proizvodnje, te naglašavanje dekorativnosti ubrzo su dovele do razdvajanja: s jedne strane, ostaju obrtnici gubeći raniju razinu kakvoće i s druge, umjetnici prenaplašene osjećajnosti i esteticizma. Proizvodnja obrtnika također bi trebala biti predmet povijesti umjetnosti i izvan konteksta dizajna, barem u tipološko-vremensko-stilskim određenjima, bez obzira na pad vrijednosti ili razne devijacije. Drugo, tautologija do koje je stigla proizvodnja *pravih* umjetnika dovela je do brzog i gotovo istovremenog iščeznuća secesije u zapadnoj Evropi, a time i odredila vremensku granicu trajanja secesije u kronološkom zbivanju umjetničkog života. Mislim da



103. Zgrada kina Sloboda, 1901—1903.

su stvari tekle drugačije, barem u našem dijelu Evrope. Secesija nije nestala, ili se povukla, već se stopila (ili predodredila) s novim vrijednostima evropske arhitekture. Svaka njezina daljnja vremenska prisutnost ne znači istovremeno i marginalnost pojave. Koliki je doprinos secesije u općoj funkcionalnosti stanovanja i izgradnje, vjerojatno će biti predmet novih revalorizacija.

Secesijski principi oblikovanja duže žive u provincijskim mjestima, a specifično upravo u nas. Općenito uzevši, bečka arhitektura, a time i naša Hrvatska i naša sisačka, i pučka i autorizirana, slijede drugu sudbinu. Arhitektura se počinje vrlo rano razvijati k jednostavnim geometrijskim volumenima, k jednostavnosti i praktičnosti. Biljnu ornamentiku uglavnom zamjenjuje, već početkom stoljeća, geometrijska arabeska i geometrijski ritam raznih detalja, što smanjuje *monumentalnost zgrade*, u kojem dominira specifično secesijski izduženi pravokutnik, često miješanje materijala, ugrađivanje keramičkih pločica na fasadi itd. Ti

102. Pučka izgradnja oko 1910.



104. Seoska interpretacija, Stara Drenčina



oblici prisutni su u niz varijacija i slijede vlastitu logiku razvoja u ukrašavanju fasade dugo poslije prvog svjetskog rata, kada je došlo do prekida na uobičajenim putovima saobraćanja k srednjoj Evropi.

Proporcionalnost detalja, otvora i ritam šara još će desetljećima odavati smisao za secesijsko oblikovanje. Kad govorim o principima secesijskog oblikovanja, pa makar na dva betonska stupa na ulazu u dvorište ili vrt, govorim prije svega o proporcionalnosti kao stvari senzibiliteta a ne egzaktnog dokaza. Ta secesijska proporcionalnost jednako je svojstvo i bit stila kao i linearnost i dekorativnost, a što je objekt utilitarniji ili siromašniji, to je proporcionalnost bitnija, ili jedina, za određivanje stila.

Rješenja O. Wagnera, J. M. Olbrichta i A. Loosa, kojeg smatram najvažnijim imenom za objašnjenje kraja secesije ili njezine ugradnje u opću funkcionalizaciju evropske arhitekture, prelamaju se na problemu sisačkog graditeljstva gotovo do početka drugog svjetskog rata. Ne uzmemo li isuviše strogo, onda ćemo u *Vili Mira* (1905), kući operne pjevačice Mire Korošec, na Zagrebačkoj cesti, prepoznati npr. derivat arhitekture J. M. Olbrichta, ili, ako uđemo u interijer kuće u Ulici m. Tita 43, lako ćemo prepoznati interijerna rješenja A. Loosa kao uzorna. Oprema interijera kuće, uključujući i secesijske vitraže, rađena je po narudžbi vlasnika parne pilane Dracha (oko 1920). Vratimo li se općim idejama O. Wagnera o jednostavnosti i simetričnom, o mreži sitnih ukrasa, onda ćemo u Sisku naći mnoge primjere u rasponu od preko dvadeset godina.

Prijelaz iz skulpturirane i crtane arhitekture ka građenoj pridonosi dignitetu secesije, a ne označuje njezino dovršenje. Već primjerima iz jednog provincijskog grada *Austro-Ugarske* možemo potvrditi tezu da je secesija prepostavila korijene funkcionalizma i prije prvog svjetskog rata. Kad nestaje dekoracije, ostaju bitno secesijski određene proporcije volumena i ritam mase na fasadama, kao zadnje formalno uporište toga stila. Secesija: to su općenito počeci skeletnog građenja u nas, pretpostavka funkcionalističke morfologije i razvijanje zidnih masa ka konstruktivnim i namjenskim određenjima.

Pogledamo li hrvatske gradove, koje bi mogli nazvati secesijskim? U užem izboru ostali bi Osijek od većih i Sisak. Tu broj zgrada nije odlučujući, već činjenica da je secesija dovršila ono što nazivamo sisačko graditeljstvo (Maroević). Secesija je ograđanstvena Sisak. Kad govorimo o Sisku, gradu u arhitektonsko-urbanom smislu, uvijek je to slika o klasicističkom Fistrovićevom planu i secesiji koja je dovršila sisački ambijent. To su dva najvažnija graditeljska sloja grada Siska. Posebno je važno da se kuće sa secesijskim oznakama, ili one stilski kompaktnije, nisu secesionirale u urbanom tkivu, već su interpolaciju shvatile kao vlastiti uvjet. I to su važne arhitektonske situacije naše secesije. Primjer takve kvalitetne interpolacije čine Strieglova kuća i zgrada Trgovačkog doma, ugao Kranjčevićeve i Ulice m. Tita, zgrade koje gotovo magijski



105. Interpretacijske i urbane vrijednosti, Sisak, oko 1920.

privlače Sisčane u prostor trajno definiran kao centar grada, iako na ovom mjestu za to nema objektivnih uvjeta.

Pojavu secesijskih stilskih vrijednosti bilježimo u Sisku neposredno nakon 1900. godine. Prve zgrade na kojima nalazimo bitno secesijska rješenja nalaze se na Trgu Slobode: zgrada kina *Slobode*, građena od 1901. do 1903, te obnovljena fasada i interijer prizemlja *Velikog Kaptola*, 1903. godine. Zgrada kina *Slobode*, kao javna zgrada sa specifičnom namjenom, ali i sustavno provedenom secesijskom dekoracijom, a dijelom i oblikovanjem volumena, interesantna je i u širem kontekstu nego što je to sisačko graditeljstvo. Ovdje su uz klasicistički zamišljeno pročelje ponuđena i druga rješenja.

Bitno novu kvalitetu secesijskog građenja naći ćemo u zgradama koje je izveo ili osobno kreirao građevinski poduzetnik Milan Popović. Njegov doprinos čini jezgru secesijske gradnje i njezin najviši domet u Sisku. Graditeljska djelatnost Milana Popovića, koja je vrlo plodna i stilski određena, traži zasebni studiozni pristup i relevantno mjesto u povijesti hrvatskog graditeljstva. Na osnovi stilske analize i poznatih činjenica njegovoj aktivnosti pripisujemo: *Vilu Mira*, Zagrebačka br. 10, vlastitu kuću, Zagrebačka br. 2, zgrade identičnih rješenja na fasadama: gostionica *Putnik*, Ul. m. Tita 53, srušena *Sokolana*, kuća u Ul. m. Tita 14; te kuće u ulici P. Markovca 14 i 16, zgradu trgovačkog doma, Strieglovu kuću, te u izvođačkom smislu: zgradu Suda i Kotarske oblasti.

Na reprezentativnijim zgradama (Kotarska oblast, Trgovački dom, 1924), ili na zgradama za kolektivno stanovanje iz tridesetih godina (Ulica savskih žrtava bb i slične građevine unutar tvorničkog kruga Rafinerije i na ranžirnom kolodvoru Caprag) naći ćemo i građevine složenijeg tlocrta. Na zgradama manjih dimenzija vertikalizam kompozicije naglašen je čestim rizalitima, a ponegdje i erkerom. Karakteristika je mnogih zgrada ulaz sa strane, često izveden u drugom materijalu: drvo, željezo, staklo.



106. M. Popović, Kovana balkonska ograda, oko 1914.

Također valja istaći i industrijsku gradnju koja nosi karakteristike secesije: bivšu Šeširku, sada Tvornicu plastičnih masa, te kompletni plan tvornice *Teslić*, sada *Segestica*, od koje je dio izveden. Vrlo su važna rješenja *Jodnog kupatila* (1925), koja svjedoče o stanjanju secesijske gradnje s novim rješenjima. Samo funkcija zgrade omogućila je zadržavanje običaja dekoriranja keramičkim pločicama u interijeru.

Zaključke koji se zasnivaju prije svega na kvantiteti primjera, nemoguće je jasnije obrazložiti i bez fotodokumentacije. Također je nemoguće obrazložiti sveopću prisutnost secesije u životu Sisčana bez šireg povijesnog okvira. Treba napomenuti i neke situacije i zbivanja koji su se odvijali pod secesijskom kozmetikom i pridonijeli ukupnoj slici društvenosti.

Sisak se tijekom XIX. stoljeća razvio kao jako trgovačko, prometno i obrtničko središte s mogućnostima za suvremeni industrijski razvitak. Neke promjene u tokovima intenzivnog prometa na željeznici, a time i na rijekama, usporile su krajem XIX. stoljeća razvoj grada. Nakon burnog XIX. stoljeća i snažnog razvoja (napretka) ostalo je ipak dovoljno privredne inercije i snage za koncentraciju stečenog. Bitni tokovi, privredni i društveni, uspostavljeni su prema sjeverozapadu. S druge strane grada bila je više stoljeća granica, druga država. Od granice se stjecao dobar profit i doticaji su bili intenzivni, ali kulturni, politički i društveni utjecaji, koji su određivali grad i kojima je grad po svom konstituiranju pripadao, pripadali su drugoj strani svijeta.

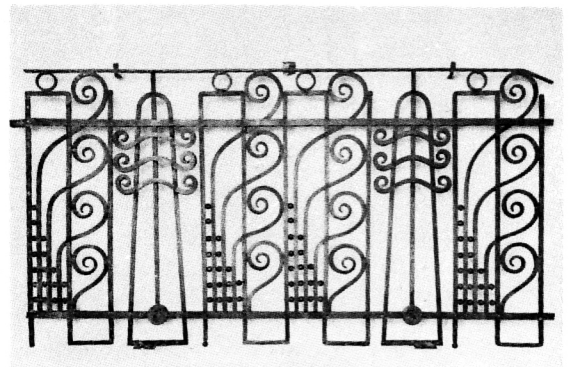
Zastoj nije značio stagnaciju već stabilizaciju. Život se reorganizira. Dominaciju putujućih poduzetnika preuzimaju stalno naseljeni: domaće i asimilirane

snage, obiteljski ljudi. Sve što nadalje dolazi kroz sačuvane tokove saobraćanja, grad vari kroz sve pore života. Priljev nove radne snage smanjen je. Postojeće se stanovništvo diferencira na evropski suvremen način, a tu prije svega imaju važnu ulogu nove stranke radništva i seljaštva, Socijalna demokracija i Hrvatska pučka seljačka stranka, koje se u artikulaciji svojih zahtjeva često koriste secesijskim dizajnom. Školstvo ima bitnu ulogu u novoj organizaciji gradske svakodnevnice. Primitivni oblici prosvjetiteljstva i liberalizma okreću se selu.

Sav taj prijelaz na staložen malograđanski život u znaku je secesije. U svojim zapisima o Sisku arhitekt Željko Kovačić nalazi kao bitnu odrednicu *Fistrovićeva plana* urbanog tkiva Siska (1822) pretpostavku o mirnom malograđanskom životu. U takvoj sredini (provinciji) secesija *ne izaziva rat*, već ju bitno određuje ljubav za graditeljsko nasljeđe i sam grad. Secesija je ograđanstvenila Sisak. Drugim riječima, njoj je imanentna građanska svijest, odnosno u relaciji konkretne sredine, i malograđanska svijest kao pozitivna vrijednost u smislu konstituiranja okoliša.

Biljni motivi, krilatice o povratku prirodi, svježem zraku i osunčanim prostorima pridonose kultu tjelesne kulture, razvoju sporta, a u urbanizam unose hortikulturu i parkovnu arhitekturu. Tako npr. početkom stoljeća Sisak dobiva veliki park *Viktorovac*, koji oponaša prirodnu situaciju. I danas se ostaci toga parka prostiru na desetke hektara, ali su ograđeni izvori zarušeni, igrališta i vidikovci uništeni, podiji za ples i promenade zaboravljeni. U urbanističkom planu Siska *Hanzlowskog* (1909) ima niz secesijskih elemenata, posebno u pretpostavljenoj segregaciji stanovništva, privrednih objekata od stambenih zona, u naglašavanju vrijednosti zelenih površina itd. U smislu likovne prezentacije plana, secesijska je linija naročito prisutna u prostiranju (definiranju) prometnica i pješćakih prolaza. Od ovog plana realiziran je dio parka na Trgu Slobode (1906) koji uvjetno možemo odrediti kao park talijanskog tipa. Sve do pred drugi svjetski rat tu se uspjevalo, uz stručni nadzor i na teret gradske uprave, održavati vegetacija na neprimjerenoj si-sačkoj klimi (palme i sl.).

107. Rukohvatna ograda za Okružni sud, izvoditelj Josip Broz, 1910.



Knjige poput *Liječnik u kući*, u kojima se propagira zdrav život oslonjen na prirodu, prozračene sobe, ljekovito bilje itd., ili u kojima nam se demonstrira kako muškarci u *štramlama*, zasukanih rukava i povijenih brkova, te razdjeljkom po sredini, spašavaju utopljenike ili demonstriraju tjelovježbu, masovno ulaze u naše kuće i određuju svakodnevicu. Da ne spominjemo brojne kataloge robnih kuća, odjeću bez korzeta, predmete iz kovina: štednjake, šivaće strojeve, krevete, vješalice ili najobičniji siromašni kuhinjski stolac s dvije okomite letvice u naslonu, koje određuju secesijske proporcije međuprostora. Brojni stručni časopisi za zanate i za složenija zanimanja čitaju se istovremeno kad i drugdje u srednjoj ili zapadnoj Evropi. Danas kad jedva dolazimo do stranih časopisa, teško je zamisliti čitalačku publiku stručnih časopisa iz Darmstata ili Dresdena među zidarima, kovačima, šveljama, ili grafičkim radnicima. Također je teško predočiti, nakon gotovo potpune propasti vrijednosti i društvene uloge našega obrta, što su te djelatnosti nekad značile.

Sve je to pridonijelo stilskoj preozbrazbi totaliteta društvenosti. Sve to ima secesijsko obličje. Secesijsko obličje nose i Matoševa pojava i poezija, te djelo Andrije i Adele Milčinović, hrvatskih književnika rođenih u Sisku, ali i sisački socijaldemokrati koji, kako ih je fotograf zabilježio, otvaraju trkalište kroz glavnu sisačku ulicu, propagirajući ne samo svoje političke ideje već i novu prirodnost, kulturu prirodnih pokreta, a to nadalje znači sport i sportske klubove, balet i ples punim stopalom i bosom nogom itd.

Kao što je oslonac na kulturno nasljeđe Indije, Egipta i Dalekog Istoka svjestan udarac na *Grčku i Rim*, što je i prvi ozbiljniji udarac evrocentризmu, u kontekstu evropske elitne kulture, jednako je tako ogaranak istog duhovnog zbivanja i pomak političkih subjektivnih snaga, kako bi im danas rekli, k puku: radništvu i seljaštvu. Oslonac na snage sela, posebno djelovanje Pučke seljačke stranke, naš je najautentičniji doprinos društvenoj misli Evrope početkom stoljeća. Politički altruizam braće Radić usporediv je i s krila-

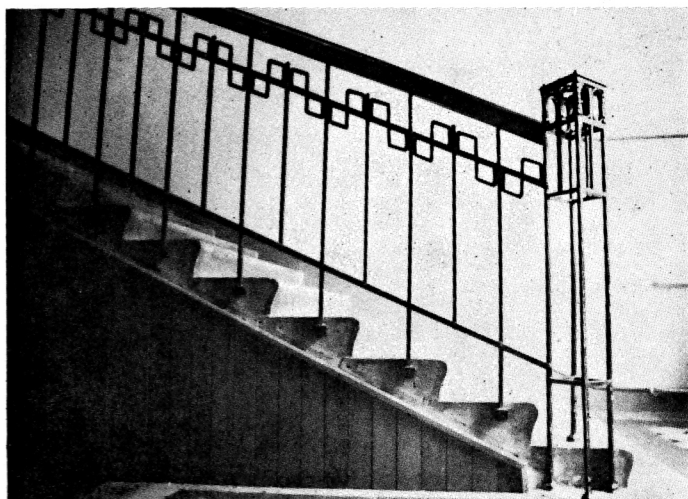
ticom Van der Velda: ono što je samo pojedincu korisno beskorisno je.

Secesija je eklektična po sebi ili s drugim stilskim obrascima. Na planu jednog grada kao što je Sisač kao da je bilo vremena da se osmisli zatečeno. Na ruku secesiji ide i privredna stagnacija i sabiranje preostalih mogućnosti prosperiteta grada, od čega je možda najvažnije jačanje svijesti o gradskoj pripadnosti. Boljitak grada određuje bitno i političku diferencijaciju. Teritorijalni princip je određujući. U kulturno-etničkom smislu postoje razlike između domaćih i više ili manje asimiliranih i neasimiliranih elemenata, a time i u kulturnom doprinosu gradu. Međutim, to bitno ne diferencira stanovništvo, a svijest o razlikama takve vrste nije ni suvremena razdoblju pred svjetski rat, barem nije bitno prisutna.

Novom državom i dolaskom novih snaga, politički se sukobi iznova konstituiraju. Uspostavljaju se novi odnosi između pridošlih i zatečenih. Novih vrijednosti u kulturnom smislu nema. Zatečeni održavaju vrijednosti na koje su navikli. Secesija tako neprimjetno nestaje. I kao što nije nastupila s intelektualno-prevratničkim idejama, tako je i nestala nenaišavši na neku protivničku koncepciju. Sukob ideja o stranom i uvezenom, domaćem i našem, uništile su ovaj demokratsko-tolerantni odnos znatno kasnije, a to je vrijeme poslije drugog rata, kada je situacija ponekad postajala pogubna za kulturno nasljeđe, posebno secesije, a dezorjentirajuća po identitet. Krležin odnos prema Meštroviću, ili Micićev koncept srpsko-balkanskog barbarogenija, možda je u jednom provincijskom gradu između dva rata zabavljao pojedince. U mjerilu lokalnog tiska, od početka stoljeća do drugog svjetskog rata, takve dileme su nepoznanica. Nije se našlo za potrebno zabilježiti nastup Micićeve družbe *Splav meduza* — ostao je usmena predaja.

Secesija je bila zadnji stilski obrazac u kojem se ovaj građanski prostor posve dobro snalazio i u kojem se bez dileme i kompleksa prepoznavao kao evropski.

108. Rukohvatna ograda u zgradi Kotarske oblasti, 1913—1914.



Specificity of this architecture lies in readiness of a small provincial community to accept simultaneous existence of historical styles, current tendencies expressed in the construction of Secession, and elements of avant-garde European architecture of cubism.

Ibrahim Krzović

MODERNIST FORMS IN THE ARCHITECTURE
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE
TURNING OF CENTURIES

First forms of modernism in the architecture of Bosnia and Herzegovina appeared with the advent of Secession towards the end of the 19th century, in the works of Josip Vancaš, an architect (the house of Ješua and Moica Salom in Sarajevo, designed in 1897). From 1900, rich floral forms began to appear on the fronts of representative residential and business buildings (e.g., Ješua Salom palace by J. Vancaš, 1901, Vasilikija Petrović's house by Rudolf Tönniesaiž, both in Sarajevo; Serbian Primary School in Mostar, by Đorđe Knežić, 1908).

In the phase of afflorescence of Secessionist floral forms, from 1903 a new trend in facade decoration appeared, first by geometric figures enriching the lower parts of the facades, followed by geometric concepts covering the entire front and permeating the whole building, thus fortelling modern architecture (E. Volkert's palace by R. Tönniesaiž, 1911; the Racher Palace by Karl Kneschaurehalz, 1913; Fire Station by Josip Pospišil, 1912, all in Sarajevo). A specific result of Secession in Bosnia and Herzegovina was an attempt at creating a Bosnian style (buildings of the National Bank offices in Bosnia and Herzegovina by J. Vancaš, 1908).

Željko Sušek

SECESSION IN SISAK

Observing great museum projects — exhibitions dedicated to Secession, the author tried, taking one city, first of all its architecture but also its social totality, to determine the presence of this style in its »other extreme«, far from European centers, where Secession had a »petty bourgeois« rather than elite character. Therefore, the study was directed toward quantitative methods and assessment of time extension of this stylistic pattern rather than toward the concentration of its values. Secession was found to have been present for more than three decades, to be continued as a specific provincial architecture. Even the most trifling handicraft products appear to bear secessionist sensitivity presenting specific secessionist proportionality, thus confirming the creative contribution of the local environment being superimposed over the imported ideas.

Antun Rudinski

SUN PARLOR, BALCONY AND LOUNGE — ELEMENTS
OF ARCHITECTURAL LANGUAGE IN THE BUILDING
CONSTRUCTION IN SUBOTICA DURING THE 1880—1980
PERIOD

It appears to be extremely interesting to follow stylistic epochs by observing a single architectural element prominently expressed on building structures. Functionally and

constructionally, sun parlors, balconies and lounges are identical architectural elements. Lexical explanations are not absolutely clear and comprehensive when defining this synonymity. In architectural plans, the basic and common feature of these three elements is — providing connection between the inner and outer space, and vice versa.

Over a 100-year period, in their endeavors to make the facade cover-up a dynamic space structure, authentic architects have created innumerable variants of this single architectural element, witnessing the age of their construction by mere accentuation on the building as a whole.

Liljana Hristova

VISUAL ARTS IN BITOLA, 1880-1918

In the second half of the 19th century, Bitola was a significant economic, cultural, military-strategic and political center in Balkan, with an autochthonous character in terms of history, architecture, visual arts and esthetics. From the architectural point of view, buildings of the so-called Balkan folk architecture and of the so-called Solun type architecture were present. Influences of the West European eclecticism and of other neo-styles penetrated indirectly, via Solun.

Besides the Byzantinian concept, Russian influences were also taken over in painting. Realism was adopted as a method to eliminate the religious iconographic feature from the art.

After Balkan Wars (1913), the significance of Bitola declined rapidly, and after 1918 it has almost completely lost its previously outstanding cultural and social place.

Ida Tomše

INSTITUTIONALIZATION OF THE SLOVENE
VISUAL ART DURING THE 1900-1941 PERIOD

The Slovene nation entered the European history as a »small nation« having previously constituted part of the »foreign« empire. In Slovenia, culture had for centuries been identified with art, which actually represented its most significant and almost only section; under such historical and social circumstances, the art overgrew its fundamental function and acquired certain ideological, i. e. political identification. Thus, the art had to accomplish the complex role of national consciousness, politics, science, etc. In this paper, an attempt is made to elucidate the establishment of our institutions in the field of visual arts, thereby referring to institutionalization in a broad sense, i. e. not only organization of institutions but also of various societies, programs, exhibitions, some epoch-making publication, etc. A myth on the national-liberation role of culture, which appears to be a specific feature of the Slovene culture, also includes problems related to the institutional level of visual art production, therefore having fortified national emancipation.

Vera Kružić Uchytíl

INITIAL PRESENTATIONS OF CROATIAN ARTISTS ON
THE INTERNATIONAL ARTISTIC SCENE IN
THE 1896—1903 PERIOD

Numerous citations from the criticisms published abroad are used to illustrate the great success of Bukovac's